

१७

कर्मयोगी बाबा आमटे

प्रस्तावना :-

निसर्गाला ओरबडून न खाता पर्यावरणाशी समतोल राखला पाहिजे आणि निसर्गाशी जवळीक निर्माण केली पाहिजे हा संदेश देणारे बाबा आमटे. भुकेल्या पोटाला अन्न देण्यासाठी, हाताला काम मिळालेच पाहिजे असा जीवन मार्ग कृष्ट रुग्णांसाठी बाबांनी स्वीकारला. म्हणूनच आदर्श शेती अभयारण्य शेतीवरील विविध प्रयोग जनावरांसाठी पौष्टिक चारा निर्मिती केंद्र दुग्ध निर्मिती केंद्र, प्लास्टिक रिसायकलिंग केंद्र दैनंदिन जीवनातील आवश्यक असलेले प्रत्येक गोष्ट बनवण्यापासून घर बनवण्यापर्यंत चप्पल वृटापासून ते कपडे शिलाई पर्यंत, वॅल्डींग वर्कशांप्पासून ते टॉलफोन दुरुस्तीपर्यंत लेदर बॅकपासून ते मीटींग कार्ड बनवण्यापर्यंत अनेक उद्योगाचे प्रशिक्षण व निर्मिती केंद्र आनंदवनात हाताची बोटे नसलेली कृष्टरोगी, दृष्टीहीन, अंग, अशी माणसे चालवतात या सर्वांच्या अंतःकरणात खोलवर रुजलेली श्रमप्रतिष्ठा आणि प्रचंड आत्मविश्वासाने आपल्या अंगल्यावर मात करून स्वावलंबनाने जगण्याची जिद्द या मुळाशी बाबा आमटे यांचे समर्पित जीवन आहे.

झाले होते. बाबाना डॉ. होण्याची इच्छा होती. परंतु वडिलांच्या इच्छेमुळे त्यांनी नागपुर विद्यापीठातून कायद्याची पदवी प्राप्त केली इ.स. १९४० पासून त्यांनी वरोरा येथे वकिली व्यवसाय सुरु केला होता.

४) चले जावच्या चळवळीत सहभाग :-

इ.स. १९४२ च्या चलेजावच्या आंदोलनात बाबा आमटे सहभागी झाले. त्यामुळे त्यांना २१ दिवसाची शिक्षा झाली होती. १९४६ साली बाबा आमटेचा विवाह झाला. त्यानंतर त्यांनी सामाजिक कार्याकडे लक्ष दिले. त्यांच्या कामाची व्याप्ती प्रचंड आहे.

५) संपुर्ण आयुष्य त्यांनी समाजसेवेसाठी खर्च केले:-

संपुर्ण आयुष्य समाजसेवेसाठी खर्ची घातले. याशिवाय बाबा आमटे यांनी कुष्ठ रोगाच्या जीवनात आनंद फुलविण्यासाठी आनंदवनाची स्थापना केली. केवळ कुष्ठ रोग्याची सेवा करून त्यांच्या जीवनात बदल घडून येणार नाही म्हणून त्यांनी कुष्ठरोगाविषयी समाजामध्ये जे अज्ञान भिती व संशय आहे ते कमी करण्यासाठी कुष्ठरोग निर्मुलन ही चळवळ तयार केली. त्यानंतर सोमनाथ येथे तरुणांचे शिबीर वर्ग हेमलकसा लोकबिरादारी प्रकल्प भारत जोडो अभियान, नर्मदा बचाव आंदोलनात सहभाग अशा अनेक चळवळी त्यांनी सुरु केल्या.

ब) सामाजिक कार्य

१) श्रम, आश्रमाचा प्रयोग :-

प्राचीन काळापासून शुद्र वर्णातील जातीवर अन्याय होत आहे. त्यामध्ये मांग, महार, चांभार, ढोर, अदिवासी यांचा उल्लेख करता येईल. यांना अपमानकारक कामे करावी लागत शिवाय अस्पृश्य म्हणून गावाबाहेर रहावे लागत होते. ही समाजव्यवस्था बाबा आमटे यांना मान्य नव्हती. म्हणून त्यांनी या जाती व्यवस्थेला संपुष्टात आणण्यासाठी श्रमआश्रम नावाचा एक अभिनव प्रयोग सुरु केला या प्रयोगाचा प्रमुख हेतु सामाजिक न्याय मिळवून देणे असा होता, यासाठी R.K. Patil या व्यक्तीने स्वतःचे वरोराचे घर सात एकर जमीन बाबाच्या हवाली केली. झाडुवाले, चांभार, लोहार, वेटबिगार व स्वतः बाबा आमटे हे सर्वजण एकत्रितपणे एका ठिकाणी वस्तीकरून राहू लागले प्रत्येकाने आपआपले व्यवसाय करायचे व

आंदोलनात नवचैतन्य निर्माण झाले. तब्बल १० वर्षांच्या काळात बाबा आमटेनी या आंदोलनातील कार्यकर्त्यांना प्रेरणा आणि नैतिक बळ देण्याचे काम केले.

१२) अनामवृक्षाचे स्मारक :-

आनंदवनाच्या निर्मितीसाठी ज्या शेकडो वृक्षांची कल्ल बाबा आमटे यांना माइलानास्तव करावी लागली त्याची भरपाई म्हणून आणि आपण वृक्षांची मारेकरी आहोत या शैल्यातून बाहेर पडण्यासाठी बाबा आमटे यांनी प्रतिकार स्वरूपात आनंदवनात अनाम वृक्षाचे स्मारक उभारले आहे. केवळ वृक्षाचे स्मारक करून बाबा आमटे थांबले असते तर त्यांची ही संकल्पना कर्मकांड ठरली असती. पण त्यांनी दरवर्षी शेकडो वृक्षांची लागवड केली आहे. इतरांनाही करायला लावली आहे. या संकल्पनेचे महत्त्व वाढले आहे.

१३) अनाम मुककळीची स्मरण शीळा :-

स्त्रीची निर्मिती शिलता आणि त्याग याचा गौरव करण्यासाठी आणि गर्भातच अनेक स्त्री भ्रूणांची केली जाणारी हत्या याचा निषेध करून अशा गर्भातच मारल्या गेलेल्या स्त्रीभ्रूणांना अदरांजली व्यक्त करण्यासाठी बाबा आमटे यांनी अनाम मुळ, मुख कळीची स्मरण शीळा आनंदवनात उभारली आहे. मुलींच्या जन्माचा तिरस्कार करणाऱ्या समाजाला खडबडून जागे करण्यासाठी आणि स्त्रीपुढेच जीवन सुंदर आहे. याची जाणीव निर्माण करण्यासाठी हे स्मारक बाबा आमटे यांनी निर्माण केले.

१४) वेदनेचे वेदनीशी नाते :-

ही संकल्पना बाबा आमटेच्या करुणामयी स्वरूपाचे सारसुत्र आहे त्यांनी जे कार्य केले आहे. त्यांनी हे सर्व वेदनेचे वेदनीशी असलेल्या नात्यामुळे केले आहेत. बाबा आमटे म्हणतात. "वेदनेचे नाते हे साऱ्या नात्यात श्रेष्ठ नाते असते. सुखाचे ही सुखाचे नाते असते. परंतु त्या नात्यात सहनिष्ठेचा अभाव असू शकतो. परंतु वेदनेला वेदनेशी असलेली नाते चिरंजीव असते बाबा आमटे यांचे दुःख मैत्री मन इतरांच्या वेदनाशी एकरूप झाले. आणि त्यातून सहवेदनेचे नाते दृढ होते गेले. म्हणून बाबा आमटे एवढ्या एकनिष्ठपणे कुष्ठरोगी, अंध, अपंग, मुखबधीर यांच्यासाठी काम करू शकले.

दवाखाना काढला. एवढेच नव्हे तर इ.स. १९४९ मध्ये "महारोगी सेवा समिती" ही संस्था काढली. त्यानंतर त्यांनी कलकत्ता येथे कुष्ठरोग्यावरील उपचाराचे प्रशिक्षण घेतले. वरोऱ्याच्या गावागावात जाऊन बाबांनी उपचार केलेले आहेत.

५) महारोगी सेवा समिती :-

इ.स. १९५१ मध्ये शासनाकडून महारोगी सेवा समितीचा संस्थेस मान्यता मिळून ५० एकर जमीन मिळाली हि जागा वरोऱ्यापासून ४ कि.मी. अंतरावरून नागपुर, चंद्रपुर रस्त्यावर आहे. येथे बाबा आमटेची आनंदवनाची स्थापना केली. या घटनेने बाबा आमटे यांच्या जीवनाला कलाटणी मिळाली बाबा आमटे यांनी मिळालेल्या जागेत सुरुवातील फक्त दोन झोपड्या उभ्या करण्यात आल्या त्यापैकी एका झोपडीत आमटे कुटुंबीय व दुसऱ्या झोपडीत कुष्ठरोगी राहत. बाबा सोबत ६ कुष्ठरोगी होते. जमीन मशागत विहिर खोदणे यासारखी कामे बाबा आमटे यांनी स्वतः कुष्ठरोग्यासमवेत राहून केलेले आहेत. साधनाताई सुध्दा त्यांच्या कार्यात एकरूप झालेल्या होत्या.

६) आनंदवनातील उपचार सर्व धर्मीयांना प्रेरणादायी :-

बाबा आमटे यांनी कुष्ठरुग्णावर केवळ उपचार केले नाही. तर त्यांना स्वाभिमानाने जीवन जगण्यासाठी वेगवेगळ्या संधी निर्माण करून दिल्या. आनंदवन केवळ कुष्ठ रुग्णांना ठेवण्यासाठी बांधण्यात आलेले रुग्णालय नाही. तर त्यांच्या मनावर ही उपचार करणारे केंद्र आहे. कुष्ठरोग्याने कामाला जुपणे म्हणजे स्वतःच्या क्षमतेचा अभिमान त्यांच्या मनात जागृत करणे असा हेतु बाबाचा होता. आनंदवनातील प्रत्येक धर्मीयांना प्रेरणादायी वाटतो. आनंदवन हे धर्मनिरपेक्ष ठिकाण असून येथे प्रत्येकांना आपआपल्या धर्मानुसार आचरण करता येते. असे बाबा आमटे यांनी म्हटले आहे. आनंदवनातील निरनिराळ्या प्रयोगातून मानवीय अस्मिता जागृत करणे हा बाबा आमटे यांचा मुख्य उद्देश होता.

७) मुक्तीसदन :-

कुष्ठरोगातून मुक्त झालेल्या लोकांना विवाह करून राहण्यासाठी जी वसाहत करण्यात आली त्यास 'मुक्तीसदन' असे म्हणतात. इ.स. १९६२ पासून सुरु करण्यात आली. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांच्या हस्ते उद्घाटन झाले. मुक्तीसदनातील जोडप्यांच्या उदरनिर्वाहासाठी शेती पशुपालन, कुक्कुटपालन, असे वेगवेगळे प्रकल्प राबविले जातात.

अ) प्रारंभिक जीवन

१) जन्म :-

अवध्या महाराष्ट्राला नव्हे तर संपूर्ण जगाला चांगले परिचित असणारे व्यक्तिमत्त्व म्हणजे बाबा आमटे त्यांचा जन्म २६ डिसेंबर १९१४ रोजी झाला. त्यांचे संपूर्ण नाव मुरलीधर देविदास आमटे असे आहे त्यांची आई त्यांना कौतुकाने 'बाबा' म्हणत त्यामुळे त्यांचे नाव बाबा आमटे असे पडले. त्यांचे वडील सरकारी नौकरीत लेखापाल होते. ते कट्टर ब्राम्हणवादी होते. बाबांनी एकदा नौकराच्या घरची भाकरी खाल्ली यामुळे वडिलाकडून बाबांनी मार खाल्ला. मात्र बांबाना सामान्य कुटुंबातील मुलांबरोबर खेळण्यात आनंद वाटत एवढेच नव्हे तर ते घरातील नौकराबरोबर ही खेळण्यात मग्न होत असत. एकीकडे वडिलांचा कट्टर ब्राम्हणवादी स्वभाव असूनही एक स्वतंत्र विचार असणारे बाबा आमटे होते त्यांच्या मते "सामान्य लोक माणसे आहेत. मग त्यांच्याबरोबर राहिले. त्यांच्यांत मिसळले खेळले तर बिघडले कुठे असा प्रश्न त्यांना पडत असे." अशी विचारसरणी असल्यामुळे त्यांच्या हातुन खऱ्या अर्थाने महत्त्वपूर्ण कार्य होत राहिले.

२) लहान वयातच फिरण्याचे वेढे :-

बाबा आमटे यांना लहान वयातच खेळण्याचे जिज्ञासुपणाचे वेढे होते. म्हणूनच त्यांनी रवींद्रनाथ टागोरच्या शांती निकेतनास भेट दिली. नर्मदा नदीचा उगम बघण्यासाठी ते अमरकटकला गेले होते. तसेच चंद्रपुर येथील अरण्यातील मांडिया गोंड अदिवासींचे जीवन अनुभवले समाजातील लोकांच्या आनंदात स्वतःला आनंद मानने यामध्ये त्यांना धन्यता वाटत होती. उदा- दयायचे झाले तर एकदा दिवाळी सणाला त्यांची वडिलानी बाबा व दुसरा मुलगा मधु यांना फटाक्यासाठी पाच रूपये देऊन टाकले होते बाबांनी मात्र एका भिकाऱ्यास कटोन्यात ते ५ रु दिले भिकाऱ्याला झालेला आनंद पाहून बाबालाही आनंद वाटला हा त्यांच्या स्वाभावातिल विरोध अत्यंत महत्त्वपूर्ण गुण आहे.

३) बाबा आमटेवर पडलेला प्रभाव :-

बाबांच्या आयुष्यात रवींद्रनाथ टागोर महात्मा गांधी सानेगुरुजी व विनोबा भावे या थोर व्यक्तींचा सहभाग महत्त्वपूर्ण आहे. त्यांच्या विचाराचे प्रभाव बाबावर

१०) पंजाब शांतता यात्रा :-

वेगळ्या स्थितीस्थानची मागणी करणाऱ्या चळवळीचा प्रतिकार करण्यासाठी भारतीय लष्कराने १९८४ मध्ये 'ऑपरेशन ब्लू स्टार' मोहिम आखली. अमृतसरच्या सुवर्ण मंदिरात लष्कराने अतिरेक्यांना बाहेर काढण्यासाठी मंदिरात प्रवेश केला. त्यामुळे शीख बांधवांच्या धार्मिक भावना दुखावल्या गेल्या. यालाच ईंदिरा गांधीची हत्या झाली. त्यानंतर देशात हिंदु, शीख अशा दंगली उसळल्या. हिंसाचार झाला. या हिंसाचारात अनेक शीख बांधवांच्या कतली झाल्या त्यामुळे पंजाब दंगलीने पंजाब धगधगत होते. अशा धगधगत्या पंजाब मध्ये शंतीयात्रा घेऊन जाण्याचे धाडस बाबा आमटे यांनी केले. १ जुलै १९८६ ते ९ ऑगस्ट १९८६ या काळात बाबा आमटे आपल्या सहकार्यांसोबत पंजाबचा दौरा केला. त्यावेळी अतिरेक्यांकडे जशी ठार मारण्याची हिटलिस्ट आहे. तशी आमच्याकडे सात्वत करण्याची हमदंदी लिस्ट आहे. असे बाबा आमटेनी सांगितले बाबा आमटे पंजाबातील दंगलीत बळी पडलेल्या खेड्यातील लोकांना जाऊन भेटले. त्यांच्या मनात खदखदणारा राग बाबांनी शांत केला. मैत्रीचा शांतीचा आणि मानवतेचा संदेश मनामनात निर्माण करण्याची गरज बाबा आमटे यांनी या मिशनच्या माध्यमातून देशाच्या लक्षात आणून दिली.

११) नर्मदा बचाव आंदोलन :-

नर्मदा नदीवर बांधण्यात येणाऱ्या महाकाय धरणाविरुद्ध मेधा पाटकर आणि त्यांच्या सहकार्यांनी सुरु केलेल्या नर्मदा बचाव आंदोलनात बाबा आमटेनी १९९० ते २००० या दशकात सक्रिय सहभाग नोंदविला प्राणापरी प्रिय असलेल्या आनंदवनाला सोडून ते घेत नर्मदेच्या काठावर ठान मांडून बसले. मोठ्या धोरणामुळे होणाऱ्या मानवीय व पर्यावरणीय हानीपासून सृष्टी रक्षण करण्यासाठी बाबा आमटे यांनी या धरणाचा विरोध केला या आधी त्यांनी इचमपल्ली, भोपालपटअनम धरणाला विरोध केला होता.

नर्मदा बचाव आंदोलनात आपला नैतिक पाठिंबा देण्यासाठी बाबा आमटे यांनी छोटी कसरावद या ठिकाणी साधनाताई सोबत १० वर्षे मुक्कामाला राहिले. त्यांनी आंदोलनाच्या कारभारात हस्तक्षेप केला नाही. परंतु या आंदोलनाची तीव्रता आणि वजन वाढविण्यास मोठा हातभार लावला. बाबांच्या सहभागामुळे या

८) मित्र मेळावा :-

बाबा आमटे आनंदवनात वार्षिक मित्र मेळावा आयोजन करित त्यामागचा उद्देश असा होता कुष्ठरोगी समाधान व्हावे आणि समाजातील कुष्ठरोगातील गैरसमज दुर व्हावेत मित्र मेळाव्यात सांस्कृतिक कार्यक्रम घेतले जात या कार्यक्रमात अनेक स्तरातील व्यक्ती चा कार्यकर्ते व विद्यार्थी यांचा सहभाग घेत असे. अनेक मान्यवर व्यक्तींनी सहभाग घेतला होता. त्यापैकी कसार गंधर्व पु.ल. देशपांडे श्रीराम बाबु, नाना पाटेकर गोनी दांडेकर, दादा धर्माधिकारी व नरहर कुरुंदकर इ.चा उल्लेख करता येईल. सांस्कृतिक कार्यक्रमातुन सामाजिक एकता निर्माण करण्याचा प्रयत्न बाबा आमटे यांचा होता. हे त्यांच्या कार्याचे विशेष आहे.

९) भारत जोडो अभियान :-

इ.स. १८८० नंतर देशात काही घटना घडल्या भारताच्या इशान्यकडील प्रांतांत भारतातुन बाहेर पडण्यासाठी चळवळी पंजाबमध्ये स्वतंत्र खलिस्तानची मागणी भारताच्या लष्करांचा अमृतसरच्या सुवर्ण मंदिरात प्रवेश त्यातुन लष्कर व शीख यांच्यातील चकमक यातुनच पुढे इंदिरा गांधी यांची हत्या या वातावरणामुळे देशाच्या एकतेसाठी काहीतरी केले पाहिजे. म्हणुन बाबा आमटे यांनी २४ डिसेबर १९८५ पासुन भारत जोडो अभियानास कन्याकुमारी येथुन सुरुवात केली. त्यांच्या सोबत १८० सायकल स्वार होते. बाबा आमटेंना अनेक वर्ष बसता येत नसल्यामुळे त्यांच्यासाठी ॲम्बुलन्सची व्यवस्था करण्यात आली. एकुण ५०४२ कि.मी अंतराच्या या प्रवासासाठी त्यासाठी १९० दिवस लागले. या अभियानाचे उद्दिष्टे म्हणजे युवक युवतींना देशभर फिरुन आपल्या देशातील सामाजिक धार्मिक सांस्कृतिक विविधतेच्या मुळाशी असलेली एकता तरुणांना दाखवून देणे हे होते. बाबांनी अभियानाच्या सुरुवातीच्या भाषणात म्हटले आहे की “राष्ट्रीय एकात्मतेसाठी युवकांना साद घालण्याची माझी इच्छा आहे चांगल्या लोकांनी जर निष्क्रियता दाखविली तर दुष्ट शक्ती बळावतात.” यावरुन बाबा आमटेच्या विचाराची ताकद आपणास लक्षात येते या अभियानामध्ये विविध भाषा बोलणारे आणि विविध जाती आणि धर्म व पंथाचे तरुण व तरुणी सहभागी झाले होते. बाबा आमटे यांनी १९८५ ते १९८८ पर्यंत अनेक वेळा देशभर ब्रम्हण करुन राष्ट्रीय एकात्मतेसाठी तळमळीने प्रयत्न केले होते.

सगळ्यांच्या गरजा एकत्रित ध्याव्याच्या असा या आश्रमाचा उद्देश होता. हा प्रयोग विनोबा धावे यांना आवडल्यामुळे त्यांनी १८७७ म. देण्याची पाठविले होती.

२) दलितशांठी सोबत केल्यामुळे नातलग दुर झाले :-

बाबा आमटे यांनी श्रम आश्रमाचा प्रयोग केल्यामुळे तसेच दलितशांठी सोबत केल्यामुळे त्यांचे सगळे नातलग दुर झाले. बाबा आमटे धार्मीपाला विकण्याचे काम करत त्यांच्या पत्नी साधनाताई झाडु टोपल्या तयार करत होत्या. दलित पुरुषांना शिक्षणाची माहिती साधना ताई देत असत. आणि बाबा आमटे शिकवीत होते. हॉटेलमध्ये दलितांना वेगळ्या कगाल चहा देण्याची पध्दत होती. परंतु बाबा आमटे दलितांना सोबत घेऊन चहासाठी जात होते. सर्वांना समान कपामध्ये चहा देण्याचे ते सांगत हा प्रयोग वेगवेगळ्या हॉटेलमध्ये बाबा आमटे करीत होते. त्यांचा हा प्रयोग १८ महिने चाललेला होता. बाबा आमटे यांचे कुष्ठ रोग्यासाठीचे योगदान मोलाचे आहे. परंतु वरोरा येथे दलित उधारासाठी जे कार्य केले ते ही महत्वाचे आहे.

३) आनंदवनाची स्थापना :-

बाबा आमटे बहल सांगितले जाते की ते गावची शौचालय साफ करून घरी परत येत असताना त्यांना तुळशीराम नावाचा कुष्ठरोगी रस्त्याच्या खड्ड्यात पडलेला दिसला त्यांचे वर्णन करताना बाबा आमटे म्हणतात. "तो कुष्ठरोगाच्या शेवटच्या स्टेजमधला माणूस होता नुसत सडलेला मास नाकाच्या जागी दोन छिद्र हाताच्या आणि पायाचा बोटाचा तर पत्ताचा नव्हता. जेथे डोळे असायला हवे होते तेथे आळी आणि किडे वळवळत होते."

या दृष्ट्याने बाबा आमटे घाबरून तेथून निघून गेले. थोड्या वेळाने परत येऊन त्यांच्या अंगावर गोणपाटाचा तुकडा पांशरला. घरी गेल्यानंतर तुळशीरामाविषयी त्यांनी साधनाताईला सांगितले. त्याच रात्री कुष्ठरोग्यांची सेवा करण्याचा निश्चय मनाशी केला त्यांच्या विचारांना साधनाताईनी पाठिंबा दिला.

४) कुष्ठरोग्यासाठी दवाखाना :-

बाबा आमटेनी सुरुवातीला वरोऱ्यातील सरकारी दवाखान्यात कुष्ठरोग्यासाठी काम करण्यास प्रारंभ केला त्याच दरम्यान दत्तपुर येथे मनोहर दिवाण यांनी रोग्यासाठी दवाखाना काढला. याच धर्तीवर बाबा आमटेनी वरोऱ्यात कुष्ठरोग्यासाठी

क) बाबा आमटे यांचे औद्योगिक कार्य

१) आनंद निकेतन कॉलेज :-

सामाजिक विकास करण्यासाठी शिक्षणाचा प्रसार करणे, गरजेचे आहे. हे लक्षात घेऊन आनंदवनात बाबा आमटे यांनी १९६४ साली आनंदनिकेतन कॉलेजची स्थापना केली. या महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांना कला वाणिज्य व विज्ञान कृषी या विषयातील पदवी पर्यंतचा अभ्यासक्रम शिकविला जात असे. अंधमुलांच्या शिक्षणाची व्यवस्था व्हावी म्हणून आनंद अंधशाळा सुरु करण्यात आली. संधी निकेतन नावाच्या शाळेतून अपंग व्यक्तींना विणकाम, शिवण काम, छपाई काम, मोटार रिक्वाइझिंग इतर तंत्रज्ञान शिकविले जात असे उल्लेखनीय बाब म्हणजे समाजाने वाळीत टाकलेल्या लोकांसाठी बाबा आमटे काम करीत असत.

२) सोमनाथ प्रकल्प :-

भारत स्वातंत्र्यानंतर भारताची वाटचाल योग्य दिशेने झालेली नाही. देशाचे परिवर्तन युवा पीढीच घडून आणू शकेल अशी बाबा आमटे यांची इच्छा होती. युवा पिढीवर त्यांची अफाट श्रद्धा होती श्रमिकाचे विद्यापीठ हे बाबा आमटे यांच्या मनातील स्वप्न होते. श्रमिक विद्यापीठ तरुणाना विज्ञान व भारत शेती यांची सांगड घालून शिक्षण देण्याची योजना होती. तसेच पाठ्यपुस्तकाच्या अभ्यासाबरोबरच कौशल्य आत्मसात करण्यासाठी शिकवण देण्याची योजना होती. यासाठी सरकारकडून मरोड या खेडयाजवळची सोमनाथ ही जागा देण्यात आली एकुण २००० एकर जमीन होती. हे ठिकाण आनंदवनापासून १०० कि.मी. अंतरावर आहे अनेक अडचणी निर्माण झाल्यामुळे २००० पैकी १२०० एकर जमीन बाबा आमटे यांनी आपल्या ताब्यात घेतले.

३) शेतकी प्रकल्प :-

सोमनाथ प्रकल्पपूर्णपणे शेतकी प्रकल्प म्हणून विकसित झाला. हा प्रकल्प आनंदवनातील रोग मुक्त झालेल्या माणसांनी चालविण्यास सुरुवात केली. येथे भाजीपाला धान्य फळे नगदी पिके घेतली जात. पुरक व्यवसाय म्हणजे दुधडेरी व कुक्कुटपालन हे व्यवसायही चालू करण्यात आले. त्यामुळे येथील लोकांचा चरितार्थ चांगल्या प्रकारे चालत आहे. येथे ६ वसाहती आजही आहेत. श्रमिक विद्यापीठाला लागणारी जमीन उपलब्ध नव्हते. त्यामुळे बाबा आमटे यांना पाहिजे होती त्याप्रमाणे त्यांची संकल्पना साकार होऊ शकली नाही.

४) युवक श्रमसंस्था शिबीर :-

बाबा आमटे यांनी सोमनाथ या ठिकाणी दरवर्षी युवा शिबीर भरण्यास सुरुवात केली. या शिबिरास युवक श्रम संस्कार शिबिर असे म्हणतात. इ.स. १९६७ पासून प्रत्येक वर्षी १५ मे ते २२ मे या कालावधीत शिबिर आयोजित करण्यात येते. यामध्ये सहभागी युवक युवतींची संख्या ५००० पर्यंत असते. शिबिरात सहभागी झालेल्या युवकांपैकी अनेकजण आपआपल्या पातळीवर सामाजिक योगदान देत असतात.

५) लोकबिरादारी प्रकल्प :-

बाबा आमटे यांना समाजातील प्रत्येक घटकाचे परिवर्तन करावयाचे होते. विदर्भामध्ये बहुसंख्येने असलेल्या अदिवासी समाजातील ज्या रुढी, अंधश्रद्धा, अशिक्षितपणा, दारिद्र्य इत्यादी निर्मुलनासाठी लोकबिरादारी नावाचे वेगळे कार्य हाती घेतले. इ.स. १९७१ मध्ये बाबा आमटे यांनी आंतरभारती नावाच्या ६०० मुलाला घेऊन भामरागडच्या अदिवासी लोकांना भेटण्यासाठी गेले आणि लोक बिरादारी कार्याला सुरुवात केली आणि या कार्याबाबत ते म्हणतात "प्रगतीच्या कल्पनांचे बियाणे घेऊन आज्ञानाच्या भुमिकेवर वेळ जातो आपल्या आवाजाच्या प्रतिध्वनी शोधण्यासाठी मित्र मिळविण्यासाठी म्हणुन त्यांनी बाहेर फिरायचे आहे." या वाक्यातुन आमटे तरुणांना आव्हान करताना दिसतात.

सुरुवातीला ५-५ तरुण सोमवार - शुक्रवार असे ५ दिवस या भामरागडच्या अदिवासी समाजात जायचे यातील प्रत्येक व्यक्ती आपल्या अनुभवाची कल्पनांची प्रयोगाची हकीकत ते लोकांना सांगत इ.स. १९७३ नंतर यामध्ये बदल झाला. डॉ. प्रकाश आमटे अदिवासी लोका सोबत कायम वास्तव्य करण्यासाठी येत लोक बिरादारी विषय म्हणतात. सुरुवातीला मांडिया अदिवासींना लोकबिरादारी प्रकल्पाविषयी संशय होता पुढे-पुढे त्यांचा विश्वास बसत गेला. त्यांना नेहमी अनेक आजाराना सामोरो जावे लागत असे. त्यांच्यावर डॉ. प्रकाश आमटे व त्यांच्या पत्नी डॉ. सौ. मंदा आमटे हे त्यांच्यावर उपचार करीत आहे.

६) अदिवासी शाळा :-

वैद्यकीय सुविधाशिवाय अदिवासी बाबा आमटे यांनी अदिवासीसाठी शाळा सुरू केले गोपाळ फडणवीस हे सुरुवातीचे मुख्याध्यापक होते याच शाळेतून

डॉ. प्रकाश आमटे यांनी १२ वी पर्यंतचे शिक्षण घेतले पुढे तो डॉक्टर झाला. लोक बिरादारी प्रकल्पातून बाबा आमटे यांनी अदिवासींच्या जीवनातील ज्या मुलभूत समस्या होत्या त्या सोडविण्यासाठी त्यांनी प्रयत्न केले.

बाबा आमटे यांचे निधन :-

बाबा आमटे हे दृढनिश्चयी होते. त्यांच्या जीवनातून त्याग, नियोजन, राष्ट्रीय एकात्मता, समयसुचकता श्रमता, बंधुता अहिंसा, मानवतावाद, व सामाजिक न्याय अशा विविध बाबींचे दर्शन घडते. त्यांना राष्ट्रीय आंतरराष्ट्रीय स्तरावरही अनेक पुरस्कार मिळाले आहेत. त्यांच्या पत्नी साधनाताई यांचेही सहकार्य त्यांना मिळत राहिले असा महान कर्मयागी उपेक्षितांचा आधार स्तंभ असणारे बाबा आमटे यांचा व फेब्रुवारी २००८ रोजी निधन झाले. बाबा आमटे यांनी आपल्या आयुष्यात समान हितासाठी केलेल्या उल्लेखनीय कार्यामुळे ते खऱ्या अर्थाने लोकांचे बाबा झाले. असे म्हणणे योग्य ठरेल.

